

КИТОБ ВА КИТОБХОНЛИК – ЖАМИЯТ МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИДИР

ГАНИЕВА Барно Илхомовна,
Тошкент Ахборот технологиялари университети
«Ахборот-кутубхона тизимлари» кафедраси мудир, доцент

Аннотация: Мақолада китоб ва китобхонликнинг шахс тарбияси ва жамият тараққиётида тутган ўрни ёритилган, шунингдек, кутубхонашунослик назарияси олдида турган ёш авлод мутолаасига раҳбарлик қилиш масалалари таҳлил этилиб, тегишли тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: китоб, китобхонлик, мутолаа маданияти, тарбия, ахборот кутубхона муассасалари

Abstract: The article covers the role of books and books in the development of personal and social development, as well as analyzes and advises young people who are facing the theory of library science.

Keywords: books, reading, reading culture, education, information and library institutions

Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида ҳосил қилган маданий, илмий ва техникавий билимларини тўплаш воситаси сифатида китоб ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Инсониятнинг маданияти, илмий, ахлоқий-фалсафий, бадиий-эстетик тараққиёти унинг фикрлаш маҳсули бўлган китобларда ўз ифодасини топади. Лекин китобни ўқиш, унинг маъносига тўла тушуниш, ундан маънавий озиқ олиш, олинган маълумотларни ҳаётга татбиқ этиш, доимо долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Агар масалага чуқур ва объектив тарзда ёндашилса, кадрлар тайёрлашнинг яхлит тизимида ахборот- кутубхона муассасаларнинг муҳим роль ўйнашини аниқроқ тасаввур этиш мумкин бўлади.

Президент Шавкат Мирзиёев 2017 йил 12 январь куни "Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида" ги фармойишни имзолади. Шу йилнинг 13 сентябрида "Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-3271 қарори[1] қабул қилинди. Ушбу соҳадаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш, аҳолининг китобхонлик маданиятини юксалтириш бўйича тегишли таклифларни тайёрлаш муҳим вазифалардан бири деб белгиланди. Китобхонлик маданиятини тарбиялаш масаласи жамият тараққиёти билан бевосита чамбарчас боғланиб кетадиган ижтимоий

муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ҳам мазкур муаммони илмий жиҳатдан ҳал қилиш, бу борада илмий-назарий тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги кунда долзарбдир. Бунинг учун кутубхоналарда китобхонлик маданиятини тарбиялашга нисбатан манбаларда қандай ёндашилганини ўрганиш муҳим. Аввало, кутубхоналарнинг жамият тараққиётидаги ўрни, уларнинг маданий-маърифий муассаса сифатидаги аҳамияти, кутубхоначилик иши ва уни такомиллаштириш масалалари, кутубхонашунослик фанининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисида кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилган. Масалан, Н.А.Рубакин, А.Л.Гольдберг, Р.Бинхем, К.Хэррисон, В.Н.Зайцев, В.Ф.Бородина, Л.Н.Рожина каби олимларнинг кутубхонашунослик, китобхонлик, мутолаа жараёнларининг шаклланиш тенденциялари, ўқиш ва манбаларни ўзлаштириш самарадорлиги масалалари тадқиқотига бағишланган илмий изланишлари диққатга сазовордир. Уларнинг ишларида кутубхоначилик муаммолари илмий-назарий ва амалий жиҳатдан чуқур таҳлил этилган. Хусусан, ўқувчиларда мутолаа маданиятини тарбиялаш масалалари М.И.Губанова томонидан, кутубхоналарда болалар ўқишига раҳбарлик қилиш масалалари Н.Н.Житомирова, В.А.Воронец, Н.С.Серовалар томонидан атрофлича ўрганилган. А.С.Адаменко, В.Г.Валькова, Г.Г.Гранникнинг тадқиқотларида кутубхона ва ёш китобхон муаммолари амалий жиҳатдан ёритиб берилган.

Кутубхоначилик тарихи, кутубхонашунослик назарияси олдида ёш авлодни китоблар воситасида тарбиялаш, улар ўқишига раҳбарлик қилиш масала-

лари ҳар доим долзарб муаммо бўлиб келган. Мамлакатимизнинг кутубхонашунос олимлари ҳам бу борада маълум ишларни амалга оширдилар. Жумладан, О.Ғ.Қосимова, Э.А.Охунжонов, М.А.Раҳимова, Э.Й.Йўлдошев, Э.Исломов, М.М.Туропов, М.Ҳ.Маҳмудовларнинг изланишларида кутубхоначилик ишининг умумий муаммолари билан бир қаторда мутолаа маданиятини шакллантириш масалалари бўйича ҳам фикрлар айтиб ўтилган[6]. Жумладан, профессор Э.Йўлдошевнинг ушбу мавзуга алоқадор болалар кутубхонасида китобхонлар ўқишига раҳбарлик қилиш, кутубхона ва болалар китобхонлиги мавзусидаги тадқиқотларида мутолаа маданияти, унинг шаклланиш манбалари хусусида бир қатор назариялар илгари сурилган. Шунингдек, олимнинг болаларда китоб ўқиш маданиятини шакллантиришнинг миллий моделини ишлаб чиқиш зарурати борасидаги фикрлари диққатга сазовордир.

А.О.Умаровнинг мутолаа ҳодисаси, унинг баркамол инсонни тарбиялашдаги ўрни, жамиятда мутолаа жараёнларини оптималлаштириш орқали ижтимоий-маданий тараққиётни жадаллаштириш йўлларида оид илмий-социологик таҳлили алоҳида аҳамиятга моликдир. Ушбу изланишларда мутолаа ҳодисасининг моҳияти, мазмуни ва таркибий жиҳатлари, мутолаа жараёнларининг анъанавий ва замонавий услублари таҳлил этилган. Шунингдек, олимнинг А.П.Коваленко билан ҳамкорликда китобхон ва мутолаа психологиясига доир изланишларида мутолаа маданиятини тарбиялашда мутолаа психологиясининг аҳамияти ёритиб берилган.

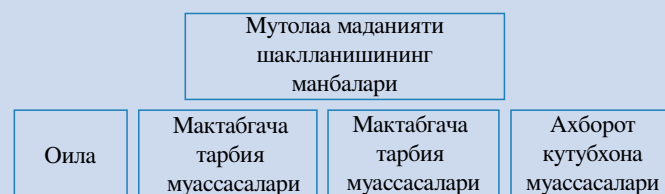
Аввало, кутубхона фаолияти таълим жараёни билан узвий алоқадордир. Чунки, «таълим – инсоният тажрибасининг маълум томонларини, яъни ўқувчилар ижтимоий тараққиётининг ҳозирги талабларига мувофиқ даражада билим ва тажрибага эга бўлишларини таъминлайдиган фаолиятдир. Таълим жараёнининг мазмунини билим, кўникма ва малакалар ташкил қилади»[4].

Тарбия – ижтимоий ҳодиса. У кишилик жамияти пайдо бўлган даврдан бери мавжуд. Инсон ер юзидаги энг мукамал зот бўлиши учун аввало тарбияланиши зарур. Таълим ўқитиш, ўқиш, ривожланиш мужассам амалга ошириладиган жараён дур. Мутолаа маданиятини тарбиялаш таълим жараёнида амалга ошади. Таълимга нисбатан «педагогик жараён», «ўқув жараёни», «таълим жараёни» иборалари қўлланилади. «Педагогик жараён» атамаси кенг маънода қўлланилиб, таълим-тарбия бирлигини англатади. «Ўқув жараёнида ўқувчиларни маълумотли қилиш, тарбиялаш ва ривожлантириш биргаликда амалга оширилади»[7]. Ўқув фаолияти натижасида ўқувчининг ижтимоий ҳаёти учун зарур бўлган билим, кўникма, малакаларни қай даражада эгаллаганлиги аниқланади. Эгаллаган билимлар кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни изчил

шакллантириб боришни таъминлайди. Ўқув жараёнидаги ўқув юкларининг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши жараёнида ўқитиш ва ўқиш фаолиятларининг уйғунлиги натижасида ўқувчиларда муайян кўникмалар шаклланиб боради. Ўқув-билув жараёнида, ўқувчининг умумий ривожланиши учун психологик қулайлик бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бу ўз навбатида, ўқув-билув жараёнида ўқувчининг ҳар томонлама ривожланиши учун қулай педагогик шарт-шароит вужудга келишига имкон беради. Турлитуман кўникма ва малакаларнинг шаклланиши таълим жараёнининг мувафаққиятли бўлишини таъминлайди. «Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув материалларини пухта ўзлаштиришлари билимларининг мустаҳкам бўлиши учун қулай педагогик муҳитни вужудга келтиради»[3]. Таълим вазиятида мотивлар билим, кўникма, малака, ижодий фаолият тажрибасини эгаллашга йўналтирилганлиги, ўзлаштиришда яхши натижаларга эришишнинг субъектив аҳамияти англанданлиги билан эҳтиёжлардан фарқ қилади.

Таълим жараёнининг мазмунини ташкил қилувчи билим, кўникма ва малакалар фақатгина синфда ўқитиладиган дарсларда шаклланиб қолмасдан, балки синфдан ташқари ўқишда, аниқроғи кутубхоналарда мустақил тарзда шуғулланиш орқали эгалланади. Бинобарин, мактабдаги предметларнинг ўрганилиши, дарсларнинг ўзлаштирилиши синфдан ташқари ўқишга боғлиқ. Синфдан ташқари ўқишни эса ахборот-кутубхона муассасалари ўз зиммасига олган бўлиб, уларсиз таълим ва тарбия тўлиқ бўлмайди. Кўринадики, кутубхоналар таълим ва тарбия жараёнида муҳим ижтимоий масалаларни ҳал этишга йўналтирилгандир.

Китобхонлик маданияти ҳақида гап борганда, аввало, унинг шаклланиш манбаларини аниқлаб олиш муҳимдир. Негаки, ҳар қандай воқеа-ҳодисанинг асл моҳиятини англаш учун ўша воқеа-ҳодисани юзага келтирадиган омиллар аниқланиши лозим. Мана шундан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларда китобхонлик маданиятини тарбиялаш манбалари, шаклланиш босқичларига тўхталиб ўтаимиз. Кичик мактаб ёшидаги болаларда мутолаа маданиятини шакллантиришнинг муҳим аҳамият касб этадиган бўғинлари оила – мактабгача тарбия муассасалари – мактаб – кутубхона (АКМ) дур.

1.1-расм

Китобхонлик маданиятини тарбиялаш маълум бир давр билан чегараланадиган ҳодиса бўлмасдан, инсоннинг умри бўйи давом этадиган, ҳис этиб

борадиган маънавий эҳтиёжидир. Китобхонлик маданиятининг тарбияланиши доимий ва фаол ҳаракатлантирувчи манбалар таъсирида шаклланади. Бизга маълумки, болада китобга бўлган эҳтиёж бола ҳаётининг дастлабки йилларида шакллана бошлайди. Бўлажак китобхон ҳаётида аввало оила, сўнг мактабгача тарбия муассасалари ва ниҳоят мактаб ҳал қилувчи ўрин тутаяди [6]. Демак, китобхонлик маданиятини шакллантиришнинг илк, дастлабки асоси бу – оиладир. М. Куроновнинг уқтиришича «ўзбек оиласи – миллий дунёқараш манбаидир. Миллий истиқлолнинг муваффақияти ҳам кўп жиҳатдан оиланинг миллий тарбиявий имкониятларини такомиллаштиришига боғлиқдир». Оила аъзоларининг саводхонлик даражаси, уларнинг китобга муносабати бола қалбида китобхонлик асосларининг ривожланишига сабабчи бўлади. Инсон китобхонлик маданиятини умр бўйи ўзлаштириб боради, лекин унинг асосий қоидаларини, илк кўникмаларини болалиқда китобни илк таний бошлаган даврдан ўрганиб бориши мақсадга мувофиқдир. Ўқиш боланинг маънавий ҳаётига мустақкам кириб бориши учун олдиндан тайёргарлик зарур: бола биринчи сўзни мустақил равишда ўқишдан олдин, у ҳар куни катта одам – онаси, отаси, бувиси, боғча мураббиясининг мутолаасини тинглаши, яъни бадиий образ гўзаллигини ҳис қилиши керак.

Биринчи Президент И.А.Каримов таъкидлашича, «Бола туғилган кунидан бошлаб, оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англаб, ҳис қиладилар» [2;324]. Абдурауф Фитрат ҳам «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» асарида «Фарзандни жисмонан, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур», деб ҳисоблайди.

Оиланинг бола тарбиясидаги, унинг шахс сифатида шаклланишидаги ўрни, бу жараёнда китобнинг, мутолаанинг аҳамияти хусусида тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, кутубхонашунос олимлардан А.Адаменко, Э.Йўлдошев, М.Раҳимова, М.Маҳмудовлар, педагог олимлардан О.Мусурмонова, С.Нишнова, С.Очилов, М.Қуронов, М.Иномова, С.Чинниевалар тадқиқотларида оилада болалар китобхонлиги, шахсни маънавий-ахлоқий шакллантириш масалалари комил инсонни тарбиялашда китобнинг ўрни каби муаммолар билан уйғун ҳолда тадқиқ этилади.

Оила муҳити шахсдаги мутолаа маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, айнан оилада боланинг мутолаага қизиқиши, рағбати шаклланади. Социолог А.Умаров томонидан ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, китоб ўқишга қизиқувчиларнинг 72,0% ида мутолаага қизиқиш оила муҳитида шаклланган, 17,0% и эса мактабгача пайтида ўқишни оилада ўрганган.

Ёшларнинг 42,0% ўқиган китобларини оила аъзолари билан муҳокама қилишларини билдирди. Бу эса синфдошлар ва тенгдошлардан кейинги (56,0%) ўринни эгаллайди [5; 80].

Шу ўринда оиладаги кутубхонанинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Ота-оналарнинг саводхонлиги, албатта, болага ўз таъсирини кўрсатади. Лекин ҳамма ота-оналар ҳам бу борада тажрибага эга эмаслар. Оилада кутубхонанинг мавжудлиги ҳамда унда болаларга мос китобларнинг бўлиши мутолаа маданиятини шакллантиришда катта имкониятдир. Болалар ўқишини ўрганиш борасида ўтказилган сўровномаларимиз натижасида «Фарзандингиз кутубхонага аъзоми?» сўровига 37,5% аъзо, 33% аъзо эмас, 29,5% билмадим деб жавоб берганлар.

Оиланинг асосий вазифалари фарзандларида барча ахборот манбааларига бўлган қизиқишни, китоб ўқишга, кутубхоналарга бўлган иштиёқни уйғотиш, мавзу жиҳатидан ранг-баранг, манбааларга бой бўлган шахсий оилавий кутубхона ташкил этиш, фарзандларининг ёши, қизиқишлари, интеллектуал салоҳиятига мос адабиётларни танлаб ўқишни ўргатиш, фарзандларини китоблардан фойдаланиш қоидалари билан таништириб бориш ва бу орқали болалар ўқишини тўғри ташкил этиш, уларнинг бўш вақтларини тақсимлашда фаолликларини ошириш лозим.

Маълумки, мамлакатимизда узлуксиз таълим тизимининг энг муҳим босқичи умумий ўрта таълимдир. Чунончи, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг мутолаа маданиятини тарбиялашда мактаб таълими беқиёс роль ўйнайди. Бунинг ўзига хос объектив сабаблари мавжуд. Биринчидан, мактабда ўқувчи жуда кўп фанлар бўйича билим асосларини эгаллайди. Иккинчидан, айнан шу даврда ўқувчи ҳам физиологик, ҳам психологик томондан ўсиб, ривожланади. Умумий ўрта таълим муассасаси, яъни мактаб ўқувчиларда мутолаа маданиятини тарбиялашнинг асосий маскани бўлиб, ўқувчи-китобхоннинг келажакини ҳал этувчи, ҳар тарафлама ривожланган шахсни шакллантирувчи гўша сифатида жамият ривожига муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам биз мактабда ўқувчиларнинг тасаввурини ривожлантиришимиз, кузатувчилигини ўстиришимиз, ҳис-ҳаяжонини тарбиялашимиз, воқеа-ҳодисаларни чуқур тушунишга одатлантиришимиз керак. Мана шундагина у ҳақиқий китобхон бўлади.

Ўқувчилардаги китобхонлик кўникма ва малакаларини шакллантиришда, албатта, мактаб билан кутубхона ҳамкорлигининг даражаси алоҳида аҳамият касб этади. Кутубхона ўзининг барча воситалари орқали ёш китобхонларнинг ўқиш жараёнига ва шу ўқиш орқали тарбияланишига катта таъсир кўрсатиши, яъни китобга, уни ўқишга қизиқиш уйғотиши, китобхонлар сўроғини шакллантириши, қизиқишини тарбиялаши лозим. Кутубхона мустақил равишда китоб танлашни,

шу китобдан билим олиш йўллари, ўқилган нарсалар ҳақида фикр юритишни ва унга танқидий қарашни, шу билан бирга барча китобларни тартибли равишда ўқишни ўргатади.

Кутубхоналар фаолиятига мактабдаги таълим ва тарбия жараёнининг доимо тараққий этиб бориш принципи катта таъсир кўрсатади. Айнан маориф тизимида ёшларда китоб ва китобхонликка қизиқишни шакллантириш, такомиллаштириш масалалари педагогик нуқтаи назардан амалга ошириб келинади. Мактабда берилаётган билимлар асосини чуқурлашуви ва ривожланиши кутубхоналардан ҳам шунга мослашишни талаб қилади. Кутубхонада китобни қандай ўқиш, ўқиганини сўзлаб беришга ўргатиш, ўқилган материални фикрлаш, чуқур ҳис этиш, уни ўрганиш ва баҳолай олишга ўргатиш зарур.

Болаларга таълим ва тарбия берувчи муассасалар ичида мактаб ва ахборот-кутубхона муассасалари ўз фаолиятини китобсиз тасаввур эта олмайди. Ўқувчилар учун турли фанларга оид дарсликлар, хилма-хил мавзуларда бадиий адабиёт, илмий билим берувчи китоблар, газета ва журналлар нашр этилади, бир қатор электрон таълимий ресурслар мавжуд. Буларнинг барчаси ахборот-кутубхона муассасаларида тартибга солинади, сақланади ва ўқувчиларга тавсия этилади. Бироқ ўқувчиларнинг қандай китоблар ўқиши, кутубхонадан, китобдан фойдаланиш йўллари билишлари, китоблардан олган билимларини ҳаётда қўллай олишлари муҳим масалалардир.

Ўқувчиларнинг китоб ўқиш жараёнини ўрганиш соҳасида олиб борилган тадқиқотлар, ўқитувчи ва кутубхоначилар билан ўтказилган социологик сўровномалар таҳлили шуни кўрсатдики, кўпчилик ўқувчилар китобни пала-партиш, тартибсиз ва юзаки ўқир, бунинг натижасида, табиийки, ўқиган китобларининг мазмунига, ғоясига тушунмаганлиги сабаб ундан ҳеч қандай маънавий озиқ олмайдилар, шунингдек, кўпгина ўқувчилар китобни қаердан, қандай танлаб олиш, кутубхонанинг маълумот-библиографик аппаратида фойдаланиш кўникма ва малакаларига эга эмаслар. Кўп ҳолларда ўқувчилар бу малакаларни на ўқитувчидан ва на кутубхоначидан била оладилар. Агар масалага шу жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, юқоридаги аҳволга ижобий таъсир этадиган қуйидаги омилларни келтириш жоиз:

- ўқитувчилар ўзлари дарс берадиган фан бўйича қандай янги, қизиқарли китоблар, библиографик кўрсаткичлар чоп этилаётгани, кутубхонага келтирилгани билан қизиқиб, топиб, ўз ўқувчиларига тавсия этишлари;

- кутубхоначилар нашриётларнинг янги чоп этиладиган адабиётлар каталоглари билан мунтазам танишиб боришлари, турли фанларга оид илмий билим берувчи китобларни нашриётлардан олишлари, кутубхона жамғармасини хилма-хил китоблар билан

тўлдиришга аҳамият беришлари;

- ахборот-кутубхона муассасалари ўзидаги мавжуд ресурсларни ўқувчилар ўртасида тарғиб қилишлари лозим.

Булар қаторида қуйидаги тавсияларга амал қилиш ҳам яхши натижалар беради:

- ўқувчиларни китоб ва ундан рационал фойдаланишга ўргатиш;

- оила–мактаб–кутубхона ҳамкорлиги борасида тавсиялар ишлаб чиқиш;

- кутубхоначилик-библиографик билимлар тарғиботини йўлга қўйиш;

- кутубхонанинг ўқувчилар китобхонлик маданиятини тарбиялашдаги имкониятлари асосида кутубхоналарда китобхонлик маданиятини тарбиялашнинг конкрет йўл-йўриқлари ва воситаларини ишлаб чиқиш;

- китобхонлик маданиятини тарбиялаш жараёнининг самарадорлик даражасини белгилаш ҳамда ўқувчилар ўртасида кутубхоначилик-библиография билимлари тарғиботи муаммолари ечимига эътибор қаратиш;

- китобхонлик маданиятини тарбиялашнинг илмий-назарий негизларини асослаб, китобхонлик маданиятини шакллантиришга оид илмий-методик тавсиялар яратиш бугуннинг энг долзарб вазибаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида” 2017 йил 13 сентябрь, ПҚ-3271-сон қарори* // lex.uz/docs/3338600.

2. *Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори* // *Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.*

3. *Давлетшин М.Г. Бошланғич таълимнинг психологик омиллари. – Т.: ТДПУ, 1996. – Б. 45.*

4. *Сафарова Р. Ўқув дастурларининг интеграцияси ва методик йўналишлари соҳасида мавжуд бўлган нуқтаи назарлар (ДТС асосидаги ўқув дастурлари: муаммолар, изланишлар, ечимлар / Семинар материаллари. ХТБнинг илмий мақолалари тўплами. – Т.: 2002. – Б. 28.*

5. *Умаров А. Мутолаа маданияти: шахс, жамият, тараққиёт: Монография – Т.: Фан, 2004. – 194 б.*

6. *Қаранг: Ганиева Б. Ахборот кутубхона муассасаларида болалар китобхонлик маданиятини тарбиялашнинг педагогик имкониятлари: Монография. – Т.: Алоқачи, 2019. – Б. 19-21*

7. *Педагогика. Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2006. – 227 б.*